

אחוות בוגדים

מתן קמינר

ספר חדש על ארגון השמאל הישראלי "מצפן" מגלה את קשריו עם השמאל החדש באירופה ועם תנועות השחרור הלאומי של העולם הערבי, אך מציע הסבר שגוי לכישלון חזונו

ספטמבר 2021

ראשית שנות השישים, פעילים שסולקו מהמפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) בעקבות ביקורת שמתחו על ברית המועצות הקימו את "הארגון הסוציאליסטי הישראלי", שנודע בכינוי "מצפן" על שם כתב העת שהוציא. כמה שנים מאוחר יותר התפצלה מק"י, וסיעת מיקוניס-סנה היהודית נספגה עד מהרה בחזרה בזרם הציוני המרכזי. סיעת טובי-וילנר, שרוב חבריה היו ערבים, שמרה על נאמנות למוסקבה - כוכב הצפון של הסוציאליזם הבינלאומי. מצפן, שאליה חברו צעירים מחוגי הבודהמה בתל אביב ובירושלים, הצביעה בכיוון שלישי: כמו כוחות השמאל החדש שהתעוררו ברחבי העולם, היא צידדה בסוציאליזם שאינו הולך בתלם הסובייטי ותמכה במאבקי השחרור של עמי המזרח התיכון, אך בה בעת התעקשה על זכותו של הלאום היהודי-ישראלי להגדרה עצמית. חברי מצפן מצאו את עצמם עד מהרה מוקצים מחמת מיאוס פוליטי ומבודדים ממאבקייהן של קבוצות מדוכאות בחברה הישראלית. אנשי הקבוצה, ובמיוחד קומץ חבריה הערבים, ראו מנחת זרועו של השב"כ, וכמה מביניהם נכלאו; רבים מפעילי הארגון עזבו את הארץ, ומרכז הכובד של פעילותה עבר בהדרגה לחו"ל.

מצפן זכתה זה מכבר לתשומת לב אקדמית, אך ספרו החדש של לוף פידלר *Matzpen: A History of Israeli Dissidence* מלא בתובנות חדשות.^[1] בזכות חוש חזק להיסטוריה של הרעיונות ועומק ארכיוני מרשים, פידלר מצליח למקם את מצפן בתוך השמאל החדש הגלובלי שפרח בשנות השישים והשבעים, ומשרטט את קשריה לא רק לאירופה אלא גם לתנועות השחרור הלאומי של העולם הערבי ואפריקה. הספר מתאר בפירוט מאלף את ראשיתו של הארגון ואת הפיצולים שהובילו לבסוף להתפוררותו על רקע התפוגגותה של התקווה למהפכה אזורית. אחד מחידושיו הבולטים הוא תיאור עבודתם של אנשי מצפן בגלות מערב אירופה, שם יצרו חיבורים חיוניים עם פעילים מהפכניים מרחבי העולם.

סיפורי חייהם של כמה מחברי מצפן מעידים על ניידות מדהימה. ניצול השואה אלי לובל, למשל, הפך ממצפניסט בולט ליועץ כלכלי של ממשלת מאלי הסוציאליסטית, ואילן הלוי, יליד צרפת שהוביל את זרם "העולם השלישי" במצפן, קיבל על עצמו במרוצת הזמן זהות פלסטינית והצטרף לשירות הדיפלומטי של אש"ף. פידלר אינו מבליט את החידוש התיאורטי כאן, אך הוא משרטט דיוקן של מצפן כתופעה טרנס-לאומית - תיקון חשוב ללאומיות המתודולוגית המאפיינת לרוב את ההיסטוריוגרפיה הפוליטית של ישראל.

על רקע זה מעניין עוד יותר לגלות כי אופייה הטרנס-לאומי של מצפן העמיק דווקא ככל שתקוות החברים למהפכה אזורית התעמעמו. כמו אנשי מצפן, שניכורם מהחברה הישראלית גבר עם העמקת הכיבוש והמפנה הכלכלי הניאו-ליברלי, גם אנשי שמאל ערבים רבים חזו בייאוש בהסתאבותם של המשטרים הפוסט-קולוניאליים ובעלייתו של האסלאם הפוליטי. **ח'מסין**, "כתב עת סוציאליסטי מהפכני של המזרח התיכון", נוסד בתגובה לתחושת הבידוד והייאוש של אנשי השמאל הללו ויצא לאור באירופה, ראשית בצרפתית ולאחר מכן באנגלית. עם חברי המערכת נמנו מצפניסטים כלובל ואבישי ארליך לצד ההוגה הלבנונית לילה קאדי והפילוסוף הסורי סאדק אל-עזם. האנקדוטות המרגשות ביותר בספר הן אלו המתארות את הקורבנות שהקריבו חברי "אחוות הבוגדים" הזאת האחד למען האחר, למשל כאשר קאדי נאלצה לפרוש מתפקידה בכתב העת *Palestine Affairs* לאחר התנגשות עם ענק הספרות הפלסטינית, ע'סאן כנפאני, שהעליל על מצפן כי שירות הביטחון הישראלי חדרו לשורותיה.

אך בכל הנוגע להתמודדותם של אנשי מצפן עם השאלות הפוליטיות המרכזיות בישראל, דיונו של פידלר לוקה בחסר. נדמה כי הוא רואה בסוציאליזם של הארגון חזון אוטופי גרידא ולא מצע לפתרון בעיות היומיום של מעמד הפועלים המקומי, כפי שכיוונו חבריו. הסוגיות הנוגעות לחיי המיעוט הפלסטיני בישראל זכות לדיון ממצה בספר, אך ההיררכיה העדתית הפנים-יהודית בולטת בהיעדרה. כמו שאר ארגוני השמאל היהודי בארץ, כולם אשכנזיים מאוד בהרכבם, גם מצפן קידמה בהתלהבות את עלייתם הסוערת של הפנתרים השחורים על הבמה הפוליטית ב-1971. קשרים אישיים אמיצים נרקמו בין פעילים בשני הארגונים, אך מידת ההשפעה הארגונית של מצפן על הפנתרים שנויה במחלוקת. טלי לב ויהודה שנהב טוענים במחקריהם על היחסים בין הפנתרים והשמאל כי הממסד ניצל את החיבור על מנת להציג את הפנתרים ככלי משחק נבערים מדעת של אשכנזים קיצוניים וערמומיים, וכי מצפן עצמה ביקשה לכפות על הפנתרים הר כגיגית את תפיסתה המרקסיסטית הצרה בדבר קדימותו של המאבק המעמדי.^[2] קריאה בגיליון המיוחד על "יהדות המזרח" של **ח'מסין** מ-1978, העמוס בסטריאוטיפים גזעניים על מזרחים, מאששת את הטענה, כפי שעושה חלקית גם מאמרו של ראובן אברג'ל בנושא.^[3] אך מלבד הפניה אחת למחקרם של לב ושנהב, השאלה המזרחית אינה נידונה בספר כלל.

באופן דומה, אין בספר כמעט התייחסות לשדה המגוון של ארגוני שמאל לא-ציוניים שקמו בשנות השישים, מילייה שזכה לכינוי "השמאל העצמאי" בכרך בשם זה (שנמנית עם עורכיו).^[4] קבוצות כמו שי"ח (שמאל ישראלי חדש) ושס"י (שמאל סוציאליסטי ישראלי) שאפו לשמור על קשר עם הזרם המרכזי בחברה הישראלית, שאיפה שהולידה בקרבם גם רגישות גדולה יותר לשאלות מגדריות ועדתיות, ולכן התרחקו ממצפן. עם זאת, החתירה לשיתופי פעולה שאפיינה את השמאל העצמאי וליוותה את הקמתם של ארגוני אד הוק, כמו הוועד לסולידריות עם אוניברסיטת ביר זית והוועד נגד המלחמה בלבנון, יצרה

לעיתים קרובות את הבסיס למפגש עימו. כפי שכותב אהוד עין-גיל, הקשרים בין מצפן לשמאל העצמאי היו מתוחים אך לעיתים קרובות פוריים.^[5] שרשרת מורכבת של שיתופי פעולה מעשיים וחרמות אידיאולוגיים שעברה דרך השמאל העצמאי ומצפן קישרה בין "שלוש עכשיו" ומפלגות השמאל הציוני ובין אנשי אש"ף כפיסל חוסייני. קרוב לוודאי שקשרים אלו תרמו לעליית קרנו של פתרון שתי המדינות בישראל ובחברה הפלסטינית גם יחד. זוהי תוצאה אירונית, לאור תמיכתה ההיסטורית של מצפן בפתרון של מדינה אחת והחשד הרב שבו קידמה את ההצעה להקים מדינה פלסטינית בשטחים הכבושים.

הוויכוחים הערים בין מצפן לבני פלוגתא ישראלים, פלסטינים ואחרים התנהלו ברובם סביב שאלת ההגדרה העצמית הלאומית - מסגרת שיחנית שגלי המהגרים והפליטים המתדפקים על דלתיהן של מדינות לאום כמו ישראל מעמידים אותה כיום בסימן שאלה. אך עקב שתי מלחמות העולם, ותחת השפעתו של הקומוניזם הסובייטי, השמאל העולמי קיבל את הרעיון - שאינו עולה בהכרח בקנה אחד עם המרקסיזם הקלאסי - שלפיו "לאום" הוא ישות הניתנת להגדרה אובייקטיבית, ושיש לה טענה לגיטימית לריבונות מדינית. כמובן, שיח ההגדרה העצמית יוצר צורך לקבוע מסמרות לגבי הגדרת הלאום. בהקשר המקומי, השמאל הציוני גרס כי העם היהודי הוא לאום הזכאי להגדרה עצמית בארץ אבותיו, בשעה שהתנועה הלאומית הפלסטינית הייתה מוכנה להכיר בזכויותיהם של תושבי הארץ היהודים רק כיחידים או כחברים בעדה דתית. מצפן, בתורה, כפרה בזכותם של יהודי התפוצות להגדרה עצמית קולקטיבית. אך כפי שמראה משה בהר במחקר חדש, היא דרשה מבני שיחה בשמאל הפלסטיני להכיר בקהילה ה"עברית" שקמה כאן כבלאום לכל דבר.^[6] בניגוד לאנשי מק"י, מצפן הכירה בכך שהולדתו של הלאום הישראלי היא חלק מתהליך קולוניזציה, אך טענה כי גם לידה-בחטא שכזאת אינה שוללת את זכותו להגדרה עצמית.

על איזה בסיס אפשר להבחין בין הקולקטיב היהודי הישראלי ובין יהדות העולם? חיפוש גניאלוגי אחר תשובה לשאלה זו מוביל את פידלר לנבכי תולדותיה של התנועה הכנענית, שביקשה בשנות החמישים והשישים לצייר את דמותו של העם ה"עברי" כמי שנבדל בחדות מיהדות הגולה, אך נהנה מקרבה משפחתית לעמים הילידיים של המזרח התיכון. כמה מבין חברי מצפן היו כנענים לפני שאימצו את האינטרנציונליזם, אך פידלר אינו מצליח לשכנע בדבר קיומו של קשר רעיוני של ממש בין דרישתה של מצפן להגדרה עצמית יהודית-ישראלית ובין האידיאולוגיה השוביניסטית, הנגועה באנטישמיות, של הוגים כיונתן רטוש. הסבר פשוט יותר לדבקותם של אנשי מצפן בלאומיות הישראלית אפשר לבנות על בסיס סוציולוגי של הכרה בהזדהותם האמביוולנטית אך רבת העוצמה עם החברה שגדלו בה, סוגיה שנידונה כבר בעבודה האקדמית הראשונה על מצפן שכתבה נירה יובל-דייוויס.^[7] המצפניסטים ייחלו לתמורה יסודית בחברה הישראלית, אך מעולם לא התאוו להיעלמותה.

לקראת סוף הספר מתבהר ההיגיון מאחורי התעמקותו של פידלר בתנועה הכנענית, שמוקדשים לה עשרות עמודי דיון שמצפן כמעט אינה מוזכרת בהם. בעקבות ההיסטוריון היהודי-גרמני דן דינר, פידלר בונה טיעון שתולה את כישלונה הפוליטי של מצפן בהתכחשותה ללקח השואה; והלקח הזה, לדידו, הוא שהמענה היחיד לסבלם של היהודים הוא מדינה יהודית. בפרק האחרון הטיעון הזה מנוסח באופן המפורש ביותר. כך, "נסיגתם הקיומית" של היהודים לעבר הציונות והתרחקותם מעמדותיה של מצפן "עלתה" בספונטניות עקב השואה (עמ' 330), אמונתם של המצפניסטים בקדמה ההיסטורית היא ביטוי

ל"התעלמות מלקחיה" של השואה (עמ' 335), והסתייגותם מהצגת מלחמות ישראל כהמשכה הטבעי של המערכה נגד היטלר מוכיחה כי "מצפן לא הבינה שגם זה קשור" - קשור איך? - "לעלייתם של זיכרונות מהשואה" (עמ' 351). ניסוח זה של תהליכים פוליטיים קונטינגנטיים כביטויים של הגיון ברזל היסטורי מועד לסילוף עמדתם של אנשי מצפן. כפי שתום שגב וחוקרים רבים אחרים הראו זה מכבר, זיכרון השואה אכן שיחק תפקיד מרכזי בעיצובה של הלאומנות הישראלית ובהשתרשותה העמוקה בציבור הרחב. אך כפי שאותם חוקרים ממש מראים, זכר ששת המיליונים לא הפך מאליו לכלי אידיאולוגי בידי הציונות; זו הייתה תוצאה של מאמץ פוליטי מכוון, שגולת הכותרת שלו הייתה משפט אייכמן.

אנשי מצפן, כמו אחרים בשמאל הרדיקלי, לא "התעלמו" מהלקח הציוני שלמדו הישראלים מהשואה, אלא ניהלו נגדו ויכוח עיקש מנקודת מבט שמאלית ואינטרנציונליסטית, שנודעה לה היסטוריה ארוכה ומכובדת לא פחות מזו של הציונות בקרב יהדות אירופה הנשמדת. זוהי המסורת של "יידישלאנד המהפכנית", שאת סיפורה סיפרה בוגרת מצפן סילביה קלינגברג.^[8] אחד מבניה הוא התיאורטיקן הטרוצקיסט אברם ליאון, שנרצח בידי הנאצים והיה לגיבור בעיני מצפן וזרמי שמאל חדש אחרים. פידלר כותב כי אהדתם של אלה להגותו "לא נפגמה עקב נסיבות המוות של מחברה" (עמ' 356), מפאת נהייתם "אחר חלום של אוטופיה אוניברסליסטית שתחסל את האנטישמיות בעודה מתגברת על הציונות - כאילו לא השתנה דבר מאז שנות השלושים" (עמ' 357). כאילו כל שאירע מאז שנות השלושים מוכיח מעבר לכל ספק סביר שרק קיומה של מדינה יהודית יכול להבטיח את שלומם של היהודים.

בסופו של דבר, הנחותיו האידיאולוגיות הסמויות למחצה של פידלר מונעות ממנו להבין את מניעיהם של אנשי מצפן לאשורם, וניסיונו לתלות את כישלון הארגון בהתעלמות מלקחי השואה פוגם בהישגו המחקרי. ממש כפי שראו בחזית האנטי-פשיסטית את התשובה האפשרית היחידה לזוועה הנאצית, כך ביקשו אנשי מצפן גם להושיט יד למאבק משותף עם אנשי שמאל ערבים על מנת לגשר על תהומות ההפרדה הלאומית. את הושטת היד הזאת הם חוו כפעולה בשירותם של בני הלאום היהודי-ישראלי שאילו השתייכו, כמו גם של שאר עמי המזרח התיכון. "אחוות הבוגדים", שחבריה שילמו מחירים כבדים בשל פניית עורף ללאומנות, הצביעה על עתיד אפשרי ורצוי. בה בעת היא ביקשה לשמש מעצור נגד פגיעה הרעים ביותר של מדינות הלאום באזור, ואף הצליחה בכך פה ושם.

מצפן התפצלה והתפרקה במהלך שנות השמונים, ומבחינה ארגונית צאצאיה היחידים הם "המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית" הירושלמי, שנסגר לפני שנים אחדות, וארגון דעם הזערוורי. האסטרטגיה המהפכנית של מצפן נחלה אמנם כישלון, אך רבים מבין חברי הארגון ממשיכים לשחק תפקיד הגותי חשוב כזקני השבט של השמאל הרדיקלי בישראל, ולא בכדי. הסכנות שבפניהן התריעה מצפן - מפני השחתת החברה הישראלית בידי הכיבוש הקולוניאלי, מפני המניפולציה התיאוקרטית של זהויות דתיות ברחבי האזור, ומפני הברית המשולשת בין ישראל, האימפריאליזם האמריקני ומשטרים ערביים ריאקציוניים - רק החריפו מאז התפרקותו של הארגון. הספקנות שבו קידם את פתרון שתי המדינות נראית נבואית ממש לאור החורבן שזרע תהליך אוסלו; ואשר לשאלת הריבונות היהודית, לנוכח האדישות שמפגינים מנהיגיה של ישראל כלפי האלימות האנטי-יהודית הגואה בעולם והתרועעות עם פוליטיקאים מחרחרי אנטישמיות כמו אורבן וטראמפ, ערעורה של מצפן על הקישור האוטומטי בין ביטחון ישראל לביטחון היהודים נראה גם הוא הולם. ואכן, בשעה שבישראל אחיזתה האידיאולוגית

של הציונות חזקה מתמיד, בקרב יהדות העולם אין הדבר כך: בצפון אמריקה, למשל, ארגוני שמאל יהודיים כמו Jewish Voice for Peace ו-If Not Now צומחים במהרה לצד כתבי עת כמו *Jewish Currents*. כל אלה דוחים את ההתיישרות האוטומטית לצידה של ישראל ומבקשים, כמו אנשי מצפן, לחרות בריאות עם קבוצות מאוימות אחרות. כפי שפידלר מראה, המצפניסטים אהבו את ארצם אך היו מוכנים לעקור ממנה בשירות המהפכה. אם כך אין תמה, ובוודאי אין טעם לפגם, בכך שדגלם נישא כיום לרוב תחת שמיים אחרים.

הערות שוליים

[1] † Lutz Fiedler, *Matzpen: A History of Israeli Dissidence*, trans. Jake Schneider, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020

[2] † טלי לב ויהודה שנהב, "אל תקרי פועל - אלא פנתר!" הפנתרים השחורים ופוליטיקת הזהויות בראשית שנות השבעים", **תיאוריה וביקורת** 35 (סתיו), 2009, עמ' 141-164; טלי לב ויהודה שנהב, "כינונו של האויב מבפנים: הפנתרים השחורים כמושא של פאניקה מוסרית", **סוציולוגיה ישראלית** יב(1), 2010, עמ' 135-158.

[3] † ראובן אברג'יל, "האידיאולוגיה שלנו היא הכאב": דפוסים ציוניים שצריך לשבור כדי להקים שמאל עצמאי", מתן קמינר ואחרים (עורכים), **השמאל העצמאי בישראל 1967-1993: אסופה לזכרו של נעם קמינר**, מבשרת ציון: ספרי נובמבר, 2019, עמ' 75-85. פורסם גם באתר **העוקץ**.

[4] † מתן קמינר ואחרים (עורכים), **השמאל העצמאי בישראל 1967-1993: אסופה לזכרו של נעם קמינר**, מבשרת ציון: ספרי נובמבר, 2019.

[5] † אהוד עין-גיל, "החרמות ושיתופי פעולה: השמאל העצמאי בעיני חבר מצפן", מתן קמינר ואחרים (עורכים), **השמאל העצמאי בישראל 1967-1993: אסופה לזכרו של נעם קמינר**, מבשרת ציון: ספרי נובמבר, 2019, עמ' 173-183. פורסם גם באתר מצפן.

[6] † Moshe Behar, "Competing Marxisms, Cessation of (Settler) Colonialism, and The One-State Solution in Israel-Palestine," in Bashir Bashir and Leila Farsakh (eds.), *The Arab and Jewish Questions: Geographies of Engagement in Palestine and Beyond*, New York: Columbia University Press, 2020, pp. 220-249

[7] † נירה יובל-דייוויס, **מצפן: הארגון הסוציאליסטי בישראל**, ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1977.

[8] † Alain Brossat and Sylvia Klingberg, *Revolutionary Yiddishland: A History of Jewish Radicalism*, trans. David Fernbach, London: Verso Books, 2017

ד"ר מתן קמינר הוא אנתרופולוג, עמית פוסט-דוקטורט בתוכנית עמיתי מרטין בובר באוניברסיטה
העברית בירושלים ופעיל בארגון אקדמיה לשוויון. גרסה קודמת של מאמר זה פורסמה באנגלית ב-
Tel Aviv Review of Books.
